

УДК 821.161

Зоя Пятроўна Мельнікава*д-р філал. навук, праф., праф. каф. беларускай філалогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна***Zoya Melnikava***Doctor in Philological Sciences, Professor, Professor of Department of Belarusian Philology
at the Brest State A. S. Pushkin University
e-mail: pralih@mail.ru***КАНЦЭПТАСФЕРА НАЦЫЯНАЛЬНАГА
Ў АПОВЕСЦЯХ ЯНКІ БРЫЛЯ 40–50-х гг. XX СТАГОДДЗЯ**

Абгрунтавана запатрабаванасць у сучаснай гуманітарыстыцы, у айчынным літаратуразнаўстве даследаванняў праблем нацыянальнай эстэтычнай свядомасці. Разглядаецца змест паняцця «нацыянальнага» як філасофска-эстэтычнай і літаратуразнаўчай катэгорыі, актуальнай для аксіялагічных і імагалагічных даследаванняў літаратуры. На падставе аналізу аповесцей Я. Брыля 40–50-х гг. XX ст. зроблены высновы аб нацыяцэнтрызме творчай пазіцыі пісьменніка, аб выяўленні спецыфікі беларускага свету, нацыянальнага быцця, маральна-этычных каштоўнасцей народа праз канцэпты свой, іншы, чужы, архетыпавыя вобразы-матывы родных вёскі, сям'і, хаты, мовы.

Ключавыя словы: нацыянальная эстэтычная свядомасць, нацыянальны характар, тып мыслення, нацыялогія, інішанацыянальнае, агульначалавечае, этнаэстэтыка, філасофска-эстэтычная парадыгма, аксіялогія, імагалагія, канцэпт, канцэптасфера, архетып, матывы.

The Conceptual Sphere of the National in Yanka Bryl's Stories 40s – 50s XX Century

The demand for research in the problems of national aesthetic consciousness in modern humanities and domestic literary criticism is substantiated. The content of the concept «national» as a philosophical-aesthetic and literary category relevant to axiological and imagological studies of literature is considered. Based on the analysis of Ya. Bryl's stories of the 40's and 50's. XX century conclusions were made about the national centrism of the writer's creative position, about revealing the specifics of the Belarusian world, national existence, moral and ethical values of the people through the concepts of their own, other, foreign, archetypal images-motives of native villages, families, houses, languages.

Key words: national aesthetic consciousness, national character, type of thinking, nationalism, non-national, universal, ethnoaesthetics, philosophical and aesthetic paradigm, axiology, imagology, concept, conceptual sphere, archetype, motive.

Уводзіны

У сучасным беларускім літаратуразнаўстве пытанне нацыянальнага як эстэтычнай катэгорыі мастацтва слова сістэмна не даследавалася. Навуковая цікавасць да дадзенай праблемы была адсунута на другі план у сувязі з пашырэннем у канцы XX ст. глабалісцкіх ідэй, якія на пэўны час займелі папулярнасць у філасофіі і іншых гуманітарных навуках і аказвалі ўплыў на філалогію і літаратуразнаўства. Неабходна канстатаваць: татальная глабалізацыя ахапіла ў сучасным свеце літаральна ўсе сферы жыцця – культуру, палітыку, эканоміку, захапіла і літаратуру. Творы многіх пісьменнікаў-постмадэрністаў страчваюць нацыянальныя рысы, сучасная літаратура запоўнена стэрэатыпамі масавай культуры. Узнік цэлы пласт камерцыйнай літаратуры, напрыклад, жаночыя раманы, фэнтэзі, дэ-

тэктывы. Героі ў іх падобныя, толькі маюць розныя імёны і жывуць ў розных краінах. Сюжэты, тыпалогія герояў таксама падобныя, назіраецца стэрэатыпнасць тэматыкі, праблематыкі.

Глабалізацыя паспрыяла выцясненню са свядомасці многіх сучаснікаў і нават народаў уяўленняў аб стваральным значэнні нацыянальных культур і літаратур, аб неабходнасці захоўваць карэктныя і паважлівыя адносіны да носьбітаў інішанацыянальнага, чужога. У дэфармаванай свядомасці нацыянальнае можа атаясамлівацца з нацыялістычным, ці яшчэ горш – з нацысцкім, патрыятычнае супрацьпастаўляцца інтэрнацыянальнаму і агульначалавечаму. Вынікам змяшчэння гуманітарных навук на перыферыю адукацыйных стратэгий стала кліпавае, рамкавае мысленне, многіх маладых сучаснікаў прываблівае ідэал звышсілы, суперге-

рою з неабмежаванымі магчымасцямі. Жыццё асобнага чалавека (а кожны з нас, па сутнасці, слабы, але ўнікальны) і нават лёсы цэлых народаў і нацый не прымаюцца ў разлік дзеля дасягнення зусім не гуманнага мэта. Забываецца аксіёма: асабістае, нацыянальнае і агульначалавечае непарыўна звязаны ў агульнабыцці чалавецтва. Пра гэта мноства разоў нагадвала сусветная літаратура, настойліва папярэджвалі пісьменнікі-мыслары. Напрыклад, яшчэ ў XVII ст. англійскі паэт Джон Дон пісаў: «Смерць кожнага Чалавека умаляе і мяняе, ібо я адзіны са ўсім чалавецтвам, а таму не спрашвай нікогды, по ком звонит Колокол: он звонит по Тебе» [1, с. 148]. Гэтыя словы Э. Хемінгуэй ўзяў эпіграфам да свайго знакамітага рамана і стварыў яркія нацыянальныя характары герояў: іспанцаў, амерыканца, рускага. І гібель кожнага з іх перажываецца аўтарам як рэвіем па чалавецтву.

Творы таленавітых пісьменнікаў заўсёды маюць важнае значэнне не толькі ў межах нацыянальнай літаратуры. Нягледзячы на выразныя этнічныя, культурныя і іншыя адрозненні, прадстаўнікі розных літаратур выражаюць і агульначалавечыя каштоўнасці. Многія творы, абумоўленыя нацыянальна-гістарычнымі сюжэтамі, утрымліваюць пазачасавыя ідэі, пазанацыянальныя каштоўнасці, што дазваляе ім пераадольваць свой час і звяртацца да чытачоў новых эпох, розных краін.

Для многіх сучасных даследчыкаў ідэі глабалізацыі і мультікультурнасці ўяўляюцца дыскусійнымі, спрэчнымі, аб чым сведчаць і міжэтнічныя, міжнацыянальныя канфлікты, якія з дастатковай рэгулярнасцю ўзнікаюць у розных краінах і рэгіёнах.

У сувязі з вышэйсказаным, пытанні росту нацыянальнай самасвядомасці і паважлівых міжнацыянальных адносін, нацыянальнай духоўнай культуры, літаратуры набываюць важнае значэнне ў сучаснасці для выхавання, фарміравання светапогляду сучаснікаў і асабліва моладзі. Для літаратурна-філасофскіх даследаванняў актуальнымі становяцца пытанні нацыянальнай экзістэнцыі, нацыянальнай эстэтычнай самасвядомасці; неабходны і абноўленыя аксіялагічныя, імагалагічныя даследчыцкія падыходы да класічнай спадчыны мінулых дзесяцігоддзяў.

Нацыянальнае як літаратурна-эстэтычная катэгорыя. Тэарэтычныя аспекты праблемы

На сучасным этапе адбываецца пераасэнсаванне духоўнай спадчыны ўсімі народамі, вяртаюцца і аднаўляюцца забытыя пласты нацыянальнай культуры з мэтай іх захавання ў будучыні. Перад інтэлектуальнымі элітамі розных, асабліва нешматлікіх народаў, якімі з'яўляюцца і беларусы, зноў паўстаюць праблемы адраджэння нацыянальнай культурнай свядомасці. У тэарэтычным плане праблема нацыянальнага звычайна разглядаецца як філасофска-эстэтычная катэгорыя. У філасофскай парадыгме нацыянальнае ўвасабляе і абагульняе многія бакі жыцця нацыі, уключае шматграннасць індывідуальнага, асаблівага, асобнага, ахоплівае многія аспекты як матэрыяльнага, так і духоўнага жыцця народа.

Вывучэнне аб'ёму паняцця *нацыянальнае* ў філасофска-эстэтычнай парадыгме пераконвае, што яно звязана з этнасам і асаблівасцямі этнасемантычнай інтэрпрэтацыі нацыянальнай культуры, спецыфікі нацыянальнага мыслення, мовы, псіхічнага складу нацыі. Якраз усё гэта і адлюстроўвае кожная нацыянальная літаратура.

Сёння гуманітарыі ўжываюць тэрмін *нацыялогія*, складнікамі якога з'яўляюцца паняцці: нацыянальная эстэтычная свядомасць, нацыянальная псіхалогія, нацыянальныя пачуцці, этнічнае самавызначэнне асобы, этнаэстэтычныя, этнапсіхалагічныя асаблівасці асобы, нацыянальная мова, літаратура, культура – тое, што ўвасабляе і дэманструе самабытнасць народа, унікальнасць яго месца ў сусветнай культуры.

Паняцце *нацыянальнае* ў сучаснай гуманітарыстыцы, у тым ліку і ў літаратурнаўстве, вызначаецца інтэгратыўнасцю зместу і ўключае катэгорыі *самасвядомасці аўтара і героя, ідэі гістарычнай памяці, роднай мовы як сферы быцця і функцыянавання нацыянальнага, духоўна-мастацкага жыцця народа і некаторыя іншыя. Літаратура, як і іншыя віды мастацтва, выразна выяўляе нацыянальную эстэтычную самасвядомасць*, якая на сучасным этапе павінна ачышчацца ад прыкмет таталітарнай свядомасці праз аднаўленне гістарычнай праўды, пошук новых эстэтычных арыенціраў і шляхоў узаемадзеяння з сусветнай культурай.

Паняці *нацыянальнага, іншанацыянальнага і агульначалавечага ўжо ўвайшлі ў тэрміналагічны апарат літаратуразнаўства, у тым ліку імагалагічнага, якое даследуе рэалізацыю канцэптаў *свой, іншы, чужы ў мастацкім тэксце*. Многія гуманітарыі, у іх ліку і аўтарытэтныя літаратуразнаўцы, лічаць нацыянальную самабытнасць народа, яго традыцыйныя духоўныя каштоўнасці вытокамі культуры. Сёння абгрунтоўваецца неабходнасць стварэння асобнай літаратуразнаўчай дысцыпліны *этнапаэтыкі*, якая будзе вывучаць нацыянальную адметнасць канкрэтных літаратур і іх месца ў сусветнай мастацкай культуры.*

Даследчыкі вывучаюць пытанні *нацыянальных тыпаў мыслення, наводзін і адносін*, іншых сродкаў адлюстравання ў літаратуры *народнага характару*. Устаноўлена, што яны розныя ў літаратуры розных народаў. Таксама прапануецца даследаваць нацыянальную карціну свету ў літаратуры праз нязменныя тыпалагічныя структуры твора: сімвалічную вобразнасць, каштоўнасныя дамінанты, прастора-часавыя характарыстыкі, архетыпавую сістэму вобразаў.

Бачыцца актуальным і неабходным на сучасным этапе актуалізаваць *прагматыку і семантыку нацыянальных аспектаў беларускага літаратурнага працэсу ў рэчышчы аксіялагічнага даследавання літаратуры 40–50-х гг. XX ст.*

Канцэпты *свой, іншы, чужы ў аповесцях Я. Брыля 40–50-х гг. XX ст.*

Пра фарміраванне светапогляду свайго пакалення беларусаў-заходнікаў ва ўмовах буржуазнай Польшчы Я. Брыль трапна выказаўся ў аповесці «Ніжнія Байдуны»: «Нас тады “размывала” знутры і школа, і служба ў войску, і турма, і падаткова-шарварковыя сутыкненні з нялепшымі сынамі братняга народа...» [2, с. 48]. Па сведчанні Я. Брыля, праз вучобу ў польскай школе, якая павінна была перавыхаваць дзяцей беларусаў у грамадзян Польшчы, праз службу ў польскім войску і іншыя мала прыемныя стасункі беларусаў-заходнікаў з прадстаўнікамі польскай улады ў свядомасці будучага класіка беларускай літаратуры, насуперак абставінам, складвалася пачуццё *нацыянальна-патрыятычнай прыналежнасці да беларускага народа*.

Неабходна падкрэсліць, што на выхаванне ў сям’і Брылёў уплывалі таксама руская і ўкраінская культура. Бацька будучага пісьменніка, Антон Данілавіч, маладосць якога прыпала на пачатак XX ст., пакінуў працу пастуха і родную вёску Загора на Наваградчыне і апынуўся ў Адэсе, горадзе, адметным сваёй шматнацыянальнасцю. Ён «многа ездзіў па еўрапейскай Расіі, Украіне, Малдавіі, Закаўказзі, сяк-так далучыўся да рускай культуры, любоў да яе прышчапіўшы і нам... у бацькавых расказах мы чулі многа і ўкраінскага: і анекдоты, і песні, і так паасобныя словы» [2, с. 48].

Пазней, аналізуючы вытокі сваёй паслядоўнай і непахіснай беларускасці і цікавасці да літаратур і культур суседніх народаў, пісьменнік згадаў, што яго дзяды зведалі вялікі ўплыў польскасці праз каталіцкае веравызнанне. Яны жылі ў сярэдзіне XIX ст. Бабуля па мацярынскай лініі служыла пакаёўкай у маёнтку – служба ў паноў была лёсам многіх дзяцей беларускіх сялян, дзе ім прышчэплівалася перавага «панскага». І праваслаўная моладзь беларусаў часта прываблівалася «панскасцю».

Жыццё на памежжы розных нацыянальных культур было натуральным для беларусаў, асабліва заходнікаў. Я. Брыль пісаў, што яго матуля, прадучы ці шыючы, магла спяваць не толькі беларускія, але і рускія, польскія песні. Сумесь беларускага з польскім асабліва выразна выяўлялася ў мясцовых прыгаворках, жартах, показках – у вясковай смехавой культуры.

Гэтыя абставіны жыцця сям’і будучага народнага пісьменніка Беларусі важна ўлічваць пры даследаванні аповесцей Я. Брыля 40–50-х гг. XX ст. Гістарычныя, сацыякультурныя, нацыянальныя і міжнацыянальныя фактары, безумоўна, уплывалі на фарміраванне нацыянальнай эстэтычнай свядомасці аўтара і яго герояў, лёс якіх быў звязаны з заходнебеларускай рэчаіснасцю.

Героі твораў Я. Брыля вельмі часта мелі канкрэтных прататыпаў. Гэта былі людзі, сем’і, якія жылі на памежжы з Польшчай. Сацыяльна-палітычныя варункі і падзеі ўвогуле часта вымушалі беларусаў да ўзаемадзеяння з іншымі народамі: войны на беларускай зямлі, эвакуацыя, бежанства, салдатчына ў царскай Расіі, эміграцыя ў пошуках заробкаў, устанаўленне чужой улады (акупацыя), саветызацыя... Гэтыя абставіны

якраз выклікалі працэсы дэнацыяналізацыі заходніх беларусаў, але насуперак ім у побыце, у традыцыйнай культуры і літаратуры выразна і дакладна выяўлялася шматграннасць беларускага нацыянальнага характару, што і засведчана ў творчасці Я. Брыля.

Творы пісьменніка 40–50-х гг. XX ст. адлюстроўваюць шырокую плынь тагачаснага вясковага жыцця, выяўляючы элементы шматнацыянальнасці ў паўсядзённасці беларусаў-заходнікаў. Часта перамешваліся святкаванні беларускіх праваслаўных свят з польскімі каталіцкімі: напрыклад, праваслаўных Пакроваў з каталіцкім Дамінікам; у тутэйшыя беларускія гаворкі прымешваліся акрамя паланізмаў, русізмаў, украінізмаў нават румынскія трапныя слоўкі і паказкі.

У аповесцях «Сірочы хлеб», «У сям'і», «На Быстранцы», «Ніжнія Байдунь» Я. Брыль стварыў цэлы шэраг вобразў-тыпаў беларусаў, вясковых гаваруноў і вастрасловаў, часта своеасаблівых народных блазнаў. Праз іх характары і сёння выяўляецца прыроджаная *нацыянальная вітальнасць беларусаў*, жыццёвы аптымізм і трыушчасць народа, якому гістарычна накіравана жыццё на цывілізацыйна-культурным памежжы.

Нацыянальнае, ініцыянацыянальнае і агульначалавечае ў ментальнасці беларусаў у названых аповесцях Я. Брыля шматгранна выяўляецца праз стасункі мясцовага насельніцтва з прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей, праз культуру маральна-этычных ацэначных адносін да *небеларусаў*.

Так, аўтар і героі яго твораў, беларусы, *зачліва ставяцца да яўрэяў*, цікавяцца нязвычайнай адметнасцю жыццёвага ўкладу яўрэйства сярод беларусаў-заходнікаў. Яўрэі жылі, пераважна, у мястэчках і былі рамеснікамі, да якіх па розных патрэбах звярталіся мясцовыя сяляне. У аповесці «Ніжнія Байдунь» красамоўным з'яўляецца аўтарскі апавед пра *шаўца Гірш-Элю Кумагерчыка*, які лоўка, па-майстэрску мог пачыніць (залатаць, падбіць) стары абутак. А яшчэ ён быў чалавекам строга набожным, прыслужваў у сінагозе. У пятніцу вечарам ён абыходзіў дамы месцічковых яўрэяў і гучна заклікаў жанчын запальваць шабасовыя свечкі і пачынаць над імі малітву, а мужчын зваў на малебен у сінагогу. Наратар звяртае ўвагу на асаблівую набожнасць як станоўчай і адметнай рысе нацыянальнага характару яўрэяў.

З належным шанаваннем Я. Брыль расказвае, што быў яўрэй Гірш-Эль Кумагерчык яшчэ і пажарнікам, «камандзірам тапорнікаў». Ён вызначыўся рупнасцю, здольнасцю хутка арганізаваць справу пры тушэнні пажара, за што яго вельмі паважалі ўсе. З вобразам гэтага рэальнага чалавека звязаны ў творы аўтабіяграфічны ўспамін пісьменніка пра тое, як ён з сябрамі-падлеткамі, дзецьмі не надта набожных беларусаў, аднойчы ўварваліся ў выпадкова не зачыненую сінагогу, ускочылі на лаўкі, падпрыгвалі на іх і гарэзліва крычалі. А праз нейкі час герою-апавядальніку давялося ісці да Гіршы і прасіць парамантаваць боты, і ён вельмі баяўся, што той прыпомніць свавольныя скокі ў сінагозе. Аднак абышлося без лаянкі ці папрокаў за бяздумныя паводзіны дзяцей беларусаў. Мудры Гірш пашкадаваў падлетка, відаць, бачачы яго маўклівае пакаянне.

Нацыянальнае ў літаратуры, па трапным выказванні М. Гогаля, заключаецца не ў апісанні народнага сарафана, а ў мстацкай, дакладнай перадачы «духу народа». Несумненна, што Я. Брылю ўдаецца трапна перадаць інакшасць, у тым ліку і «дух» яўрэйскага народа. Пісьменнік даводзіць, што адметны ўклад жыцця яўрэяў, культура іх веравызнання, сямейных звычаяў з цікавасцю і павагай успрымаліся беларусамі. Усё гэта было *іншым*, але і *не зусім чужым*. У жыцці беларусаў і яўрэяў многа было і агульнага, і найперш – гэта супольнае бытаванне ў адным мястэчку, вёсцы, роўнасць падпарадкавання ўладам. Найбольшую цікавасць у аўтабіяграфічнага героя-апавядальніка выклікалі сыны-падлеткі Гіршы. Іх жыццё таксама было нацыянальна-адметным: старэйшы быў «падрабінкам», гэта значыць, вучыўся «на рабіна». Пра яго выдатныя здольнасці да вучобы гаварылі не толькі бацькі, але і настаўнікі: «О, гэта кэп-элэ!» Гэтую «кэпэлэ», вучоную галаву пад чорнай ярмолкай ды пейсамі, я бачыў раз ці два, калі той «падрабінак», госцячы дома, праходзіў з двара ў сваю баковачку або выходзіў з яе на двор. Малодшы сын, ужо не безыменны для мяне, Гіршаў Бэрка, вучыўся на краўца. Спрытны, вясёлы, таварыскі юнак, і цяпер ён успамінаеца мне» [2, с. 73]. Малодшы сын вучыўся ў вопытнага яўрэя-краўца, майстра Нохіма, і быў бліжэй да хлапчукоў-беларусаў. І яшчэ адна важная дэталёвая побыту: пагаварыць пра навіны ў

Гіршаву хату часта заходзілі суседзі, жыхары мястэчка, што сведчыла аб паважлівых адносінах да гаспадара, які меў досвед і мудрасць разважаць, разумна параіць.

Сумеснае жыццё ў адным мястэчку беларусаў і яўрэяў, суседскае ўзаемадзеянне мелі, як сведчыць аўтар, станоўчае значэнне. Людзі жылі, захоўваючы міжнацыянальную павагу; іх дзеці, гледзячы на бацькоў, вучыліся шанаваць самабытнасць «іншых», «чужых».

Праз аўтарскія ўспаміны, цёплыя і настальгічныя інтанацыі перадаюцца зычлівыя, часта амаль сваяцкія, адносіны беларусаў да яўрэяў у даваенных заходнебеларускіх мястэчках Турэц, Мір, іншых. Аўтар выказвае пранізліваю, самотную спагаду да лёсу беларускага яўрэйства ў час вайны і фашысцкай акупацыі: «Усё, што ўспамінаецца мне з жыцця яўрэйскага насельніцтва нашага мястэчка, і вясёлае, і не, і ўсе вобразы людзей, менш блізкіх і бліжэйшых мне, – усё абрываецца той небывала, неверагодна жаклівай трагедыяй, якую і ў наш зялёна-сонечны прыпушчанскі куток прынесла фашысцкая акупацыя» [2, с. 75]. Пісьменнік мае на ўвазе масавае знішчэнне яўрэйскага насельніцтва нацыстамі.

У заходнебеларускай вёсцы, нягледзячы на нацыянальную прыналежнасць, шанаваліся найперш сумленнасць, працавітасць, дасканаласць у абраным прафесійным занятку. Красамоўным сведчаннем гэтага з’яўляецца эпізод пра *цыгана Рому*. У беларусаў склаліся стэрэатыпныя ўяўленні пра цыганскі характар і менталітэт: уменне абхітрыць прастакаватых беларусаў, укарасці тое, што дрэнна ляжыць, нежаданне цяжка фізічна працаваць. Жыхары Ніжніх Байдуноў зычліва прынялі цыгана Рому, які застаўся ў прымах у заходнебеларускай дзяўчыны – «Быстры хлапчына, чорны і кучаравы, як належыцца, а вочы, карыя і вялікія, не хітрыя зусім» [2, с. 77]. Мужчыны запаважалі цагана за шчырую бясхитраснасць, за акуратнасць, стараннасць у працы – ён капаў добрыя студні. Рому вельмі шкадавалі вяскоўцы, калі ён, імкнучыся дасканала падчысціць студню, недарэчна загінуў. Вось як пра гэта ацэначна, па-беларуску спачувальна да лёсу героя піша апавядальнік: «Бедны Рома! Так і карціць мне забегчы наперад, каб сказаць, як усе шкадавалі яго, калі ён так недарэчы, так непатрэбна

загінуў, засыпаны ў толькі што выкапанай студні. Капаў ён, людзі казалі, выдатна. Некалькі студняў выкапаў на новым пасёлку... Ён вылез з ужо гатовай студні, а потым (“такі заядлы!”) апусціўся яшчэ раз, каб штосьці паправіць, ды ўжо і самога адтуль не адразу змаглі дастаць... І быстры, шчыры, вясёлы хлапчына ўспамінаецца, хочаш не хочаш, праз агульны жаль па ім...» [2, с. 77].

Узнёсла і захапляюча Я. Брыль піша і пра музычны талент цыгана Румы: «Усё пачутае там, адкуль ён прыйшоў, і ў нашым ужо наваколлі, і ў свеце вялікім – па радыё, па тэлебачанні, з юнацкіх магнітафонаў і прайгравальнікаў, цыган, нібы вясняны шпак, лёгка ператвараў у сваё папур, радасна новае, свежае нечаканасцю, сваё і для танцаў, і проста так, для слухання, калі вясёлага, а калі і з сардэчнаю журбою. І ўсё гэта ён аддаваў з усмешкаю, у якой таксама спалучалася многа чаго: і дабрата, і гарэзлівасць, і сціпласць, і гордасці трохі, а больш за ўсё харошай чалавечай прастаты.

З гэтай усмешкай ён і жыў і хай жыў у маёй і многіх іншых памяці...» [2, с. 77].

Як бачна, у творах Я. Брыля выразна прасочваецца канцэпцыя *сваё, беларускае і чужое, інішанацыянальнае*. У беларускім асяроддзі, па сведчанні пісьменніка, паважлівыя адносіны да прадстаўнікоў іншых нацый былі абумоўлены маральна-этычнымі крытэрыямі.

Безумоўна, найбольш разгорнутую канатацыю ў творах пісьменніка мае *смантыка свайго, беларускага*. Гэта засведчана ў шматлікіх развагах аб беларускай народнай мове, яе сэнсавай ёмістасці, трапнасці, эстэтычнасці, дзе канцэптамі нацыянальнага з’яўляюцца *архетыпавыя матывы роднай вёскі, матчынай хаты, роднай мовы*. «Полымя роднага ачага, з маленства роднай печы, перад якою нясе сваю нястомную службу маці, у якой палаюць сухенькія, бацькам назапашаныя дровы, *нязгаснае полымя дружнай і працавітай сям’і* (курсіў наш – *З. М.*). Як гэта добра бачыцца ў сталасці! Сям’я, адчуванне яе, – прадзеда, дзяды, бацькі, мы самі, нашы дзеці, унукі, праўнукі. Цэласнасць, бяскончасць, вечнасць жыцця, першааснова роднай гісторыі. І шчасце наша, і грунтоўная школа, і ўдзел у сыноўнім служэнні» [3, с. 321].

Сям'я, род, народ, лёс беларусаў і беларускасці былі найвялікшымі духоўнымі каштоўнасцямі ў светапогляднай сістэме пісьменніка і на пачатку творчага шляху, у 40–50-я гг. XX ст. У аповесцях «Сіročы хлеб», «У сям'і», некаторых апавяданнях таго часу героямі з'яўляюцца дзеці і падлеткі. У. Калеснік, праніклівы даследчык творчасці Я. Брыля, назваў гэтыя творы сямейнай сагай, яшчэ раз падкрэсліўшы значэнне сям'і як вялікай каштоўнасці для беларускага менталітэту і як асноўнага спосабу быцця. Указаныя творы асабліва выразна яднае ідэя нацыянальнага. Сродкамі літаратуры пісьменнік паказвае працэс набывання беларусамі ва ўмовах паланізацыі і заходне-беларускай рэчаіснасці найперш хлеба духоўнага, нацыянальнага, калі цэлыя пакаленні беларускага народа раслі сіротамі ў нявольным краі. Несумненнай слухнасцю вызначаецца думка У. Калесніка аб тым, што асноўная ідэя аповесці «Сіročы хлеб» – *нацыянальная*, бо ў ёй прачытваецца не толькі сіроцкі лёс галоўнага героя Даніка Мальца: «Хлеб гістарычнага сіроцтва не толькі горкі, ён бывае атрутным, як чэмер. Ад духоўнай бяхлебнасці душы людзей могуць западаць у сон, ад хлеба чужацкага – страчваць памяць і нацыянальную годнасць» [4, с. 88].

У названых аповесцях Я. Брыль пастаўку даследуе пошукі беларускай моладдзю саміх сябе, сваёй *нацыянальнай тоеснасці* ва ўмовах паланізацыі. Данік, герой аповесці «Сіročы хлеб», не хоча стаць падобным на настаўніка пана Цабу, які нарадзіўся «тутэйшым», але «апалячыўся» і стаў «чужым», а зараз «апалячвае» дзяцей беларусаў. Я. Брыль адлюстравваў складаны працэс фарміравання ў свядомасці героя паняццяў *свой – чужы*. Дзякуючы настаўніцы пані Мар'і Анджэўскай да героя прыходзіць усведамленне, што і *чужое, польскае* можа быць прывабным, маральным, эстэтычным. Такі тып героя, удумлівага, прагнага да ведаў і пазнання свету і грамадства, дазволіў аўтару выразна ўвасобіць парадыгму *індывідуальнага, нацыянальнага і агульначалавечага*.

Канцэпцыяй галоўнага героя, непакіснага беларускага падлетка Даніка Мальца, пісьменнік пераконваў, што за сваё неабходна змагацца. Малады герой адстойвае гонар сям'і, ён перакананы ў перавазе «сум-

леннай беднасці над подла нажытым багаццем сям'і... вясковага старасты, панскага паслугача» [2, с. 89]. У падтэксе аповесці «Сіročы хлеб» выразна прачытваецца аўтарская думка аб штучнасці, несправядлівасці канфлікту беларускай і польскай моў у заходнебеларускай школе. Настойлівая, гвалтоўная паланізацыя выклікае у дзяцей беларусаў пратэст супраць польскай мовы. Даніка выключаюць са школы за арганізацыю «байкоту польскай мове».

Пераканаўча, з асабістым досведам вучобы ў польскай школе аб гэтым пісаў У. Калеснік: «Вучань быў выключаны ўсяго за наіўны намер ураўняць у правах сваю родную мову з мовай польскай, хоць “вінаваты” яшчэ не выйшаў са школьнага ўзросту. Педагогі, такім чынам, парушылі дзяржаўны закон пра абавязковае навучанне дзяцей да 14-гадовага ўзросту» [2, с. 103].

Архетып сям'і ў творах Я. Брыля ўтрымлівае важную маральна-філасофскую змястоўнасць, што падкрэслена і назвай адной з аповесцей – «У сям'і». У аснову твора пакладзены таксама аўтабіяграфічны матэрыял. У цэнтры сюжэтных падзей – заходнебеларуская працоўная сям'я, далучаная да грамадска-палітычных падзей і ідэя нацыянальна-вызваленчага руху. У працавітай шматдзетнай сям'і, дзе з шанаваннем ставіліся да кнігі, асветы, культуры, вырас сам будучы пісьменнік. Аповесць «У сям'і» пісалася ў гады Вялікай Айчыннай вайны, калі Беларусь была пад акупацыяй, калі людзям трэба было перажыць ліхалецце і захавацца, абараніць родныя хаты, дзяцей, сямейныя гнёзды. Многіх беларусаў вывозілі на чужыну, у Нямеччыну, на прымусовыя работы. Для пісьменніка канцэпцыя *свайго і чужога* была заўсёды актуальнай. А ў час вайны фашысцкай прапаганды насаджалася нацысцкая ідэалогія вышэйшасці ўсяго нямецкага. Згадкі пра ўласную сям'ю, пра цеплыню і ўзаемапаразуменне родных людзей мацавалі душу юнака Брыля, які сустрэў ваенныя падзеі на чужыне ў польскім войску, у далёкім ад родных мясцін горадзе Гданьску. Апынуўшыся ў фашысцкім палоне, Я. Брыль як аб найбольшым шчасці марыў аб вяртанні дадому.

У цэнтры аповесці – сям'я Ганчарыкаў, тры пакаленні беларусаў-працаўнікоў: ад бабулі да ўнучкі. Хвароба маленькай Ніначкі, агульнай любіміцы, пра якую ўсе

трывожыліся і клапаціліся, выяўляе высокую духоўнасць, маральна-этычную трываласць беларускай сям’і. У выяўленні філасофска-эстэтычнай глыбіні аўтарскай канцэпцыі важным з’яўляецца *матыў беларускай народнай казкі*. Добрую, лагодную казачку бабуля расказвае ўнучцы, сучаючы яе. Беларускія казкі слухаюць у хаце Ганчарыкаў па радзі, набытым сям’ёй. Народная казка сімвалізуе еднасць «хлеба духоўнага» ад пакалення да пакалення ў сям’і працоўных беларусаў.

Творча-эстэтычная далучанасць маладога на той час пісьменніка да народнага жыцця выявілася ў аповесцях «На Быстранцы», «У Забалотці днее», «Апошняя сустрэча». Станоўчыя героі, калгаснікі і вясковая інтэлігенцыя гарача адстойваюць маральнасць, гуманнасць міжлюдскіх адносін. Толькі Клімёнак, галоўны герой, ён жа і апавядальнік у аповесці «На Быстранцы», – студэнт-трэцякурснік філфака. Юнак ідэалізавана, праз тэорыю бесканфліктнасці, глядзіць на жыццё і грамадскія адносіны. У гэтых творах Я. Брыль у большай меры агучваў грамадскія, народныя клопаты і трылогі, выяўляў сябе найперш шукальнікам праўды. Народныя маральна-этычныя прынцыпы аўтар сцвярджаў праз сваіх герояў, іх спрэчкі і абмеркаванні калгасна-гаспадарчых і сямейных спраў. У гаворках герояў многа прыказак, анекдотаў, жартаў. У адносінах адзін да аднаго героі ўжываюць някрыўдныя, але гаваркія мянушкі, якія маюць ацэннае значэнне і выяўляюць маральна-этычны свет беларусаў як нацыі, у якім прысутнічаюць крытычныя адносіны да сябе, самаіронія.

Выяўленню нацыянальнай ментальнасці і характарыстычных рыс брылёўскіх герояў-беларусаў падпарадкаваны шматлікія пейзажы ў творах. Пейзажаванне ў разгледжаных аповесцях – важны сродак адлюстравання адметнай эстэтыкі і гармоніі беларускай прыроды, родных аўтару наднёманскіх мясцін, краявідаў, вёсак, дзе жыве працавіты і самабытны народ. Каларытнасць герояў твораў Я. Брыля часта была ўзята непасрэдна ад прататыпаў, імі былі многія знаёмыя пісьменніка. Напрыклад, у аповесці «На Быстранцы» прататыпам Антоса Нагорнага стаў бацька У. Калесніка – Андрэй Паўлавіч; прататыпам Самусевіча – бы-

лы партызанскі камандзір Павел Арсенавіч Жалызняковіч.

Заклучэнне

У кожнай літаратуры, асабліва ў творчасці прызнаных класікаў, закладзена *нацыянальная эстэтычная свядомасць народа*, якая мае шматаспектнае выяўленне: праз сістэму ідэалаў, канцэпцыю нацыянальнага характару, тыпалогію герояў, ментальна і нацыянальна маркіраваную паэтыку твора, яе архетыпавую семантыку. *Нацыянальнае* варта разглядаць як фактар мастацкай літаратуры кожнага народа. Паэтыка *нацыянальнага* ўвасабляе генетычную энергетыку народа, закладзеную самой прыродай, што фарміруе нацыянальны характар, псіхалогію. Нацыянальная самабытнасць, традыцыйныя духоўныя каштоўнасці народа ўвасоблены ў творчасці таленавітых беларускіх пісьменнікаў.

Аповесці Я. Брыля 40–50-х гг. XX ст. сведчаць аб *нацыяцэнтрызме творчай пазіцыі пісьменніка*. Гэта выявілася ў здольнасці ўспрымаць і ацэньваць падзеі, з’явы жыцця паводле эстэтычных традыцый і маральных каштоўнасцей беларускага народа. Нацыянальны свет у прозе Я. Брыля выяўляецца праз канцэпты *свой – чужы*, дзе важнымі складнікамі з’яўляюцца этычныя каштоўнасці крытэрыі народнага працоўнага асяроддзя, архетыпавыя вобразы-матывы *роднай вёскі, беларускай сям’і, матчынай хаты, роднай мовы*. У творах пісьменніка выразна выяўлены стэрэатып добрасуседскіх міжнацыянальных стасункаў беларусаў з іншымі народамі, якія жылі на адной з беларусамі зямлі – са сваёй мовай, верай, культурай. У агульнай дзяржаве яны былі аб’яднаныя адным гістарычным лёсам, сумеснай працай, побытам.

У аповесцях Я. Брыля ёмістае маральна-філасофскае напавненне атрымаў *канцэпт беларускай сям’і як сакральнай каштоўнасці*. Сям’я – сваеасаблівая крэпасць, дзе *родныя* людзі абароняць, абагрэюць, дзе жыве спагада, любоў, цеплыня між сямейнікамі, абавязкі адзін перад адным. У мастацкім кантэксце твораў пісьменніка *сям’я асацыіруецца з сям’ёй-нацыяй, з усім беларускім народам*.

Бясспрэчна, што спасцігнуць і рэалізаваць духоўна-этычны патэнцыял свайго, нацыянальнага немагчыма ва ўмовах няво-

лі. Я. Брыль і яго героі прыходзяць да высновы: акрамя таленту і працы людзям розных нацый патрэбна свабода. Аўтар сцвяр-

джае гуманістычнае права кожнай беларускай сям'і, як і кожнага народа, жыць у сваёй хаце-дзяржаве, на сваёй зямлі.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Боров, Ю. Б. Эстетика : учебник / Ю. Б. Боров. – М. : Высш. шк., 2002. – 511 с.
2. Брыль, Я. Заповітнае. Выбраныя творы / Я. Брыль ; прадм. С. Андраюка, камент. Н. Семашкевіч. – Мінск : Беллітфонд, 1999. – 448 с.
3. Брыль, Я. З людзьмі і сам-насам : Запісы, мініяцюры, эсэ / Я. Брыль. – Мінск : Маст. літ., 2003. – 334 с.
4. Калеснік, У. Янка Брыль : Нарыс жыцця і творчасці / У. Калеснік. – Мінск : Нар. асвета, 1990. – 256 с.

REFERENCES

1. Boriev, Yu. B. Estetika : uchiebnik / Yu. B. Boriev. – M. : Vyssh. shk., 2002. – 511 s.
2. Bryl', Ya. Zapavietnaje. Vybranyja tvory / Ya. Bryl' ; pradm. S. Andrajuka, kamient. N. Siemashkievich. – Minsk : Biellitfond, 1999. – 448 s.
3. Bryl', Ya. Z liudz'mi i sam-nasam : Zapisy, minijaciury, ese / Ya. Bryl'. – Minsk : Mast. lit., 2003. – 334 s.
4. Kaliesnik, U. Yanka Bryl' : Narys zhyccia i tvorchasci / U. Kaliesnik – Minsk : Nar. asvieta, 1990. – 256 s.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 31.05.2022